

مشروطیت

پیش درآمد

تحولات شتابناک و تغییرات عظیم حاصل از انقلاب کبیر فرانسه، که در محیط پیرامونی و کشورهای دیگر (علیرغم بُعد مسافت جغرافیائی) نیز تأثیرات شگرف و پایداری از خود بر جای نهاد، در ایران ما نیز همزمان با شکل گیری حاکمیت سلسله قاجار، می توانست به نسیم آزادی خواهی و عدالت اجتماعی و به رسمیت شناختن حقوق شهروندی و... منتج گردد اما، سلطه حکام مستبد و شاهان عیاش و فاسد و فقدان مبانی تئوریک در میان اندیشمندان و نبود برنامه های قوی در میان مجاهدان برای ایجاد و نهادینه کردن این حرکت های آزادی خواهی، این فرصت را از جامعه آن روز سلب شد. از انقلاب روسیه نیز کشور بحران زده و مصیبت دیده ما، جز آثار هرج و مرج و ناامنی های مرزی و ورود اندیشه های جدائی طلبی و مادی گرایی، چیز دیگری دریافت نکرد. هر چند که این جریانات به هر حال در جامعه آن روز، تأثیراتی بر جای نهاد و در حرکت ها و قیام های آزادی بخش و جرقه های انقلابی، بخش های مختلف کشور حضور پیدا می کردند، اما به دلیل بی کفایتی حکام وقت و فقدان ساز و کارهای لازم در جامعه، علیرغم تلاش های تنی چند از رجال متعهد هم عصر و اهتمام روشنفکران و تحصیل کردگان تجددخواه آن روزها، چندان دیر نباید

در اواخر دوران حکمرانی قاجاریان، حرکت های پراکنده ای که در گوشه و کنار مملکت ظاهراً با انگیزه های گوناگون اما جملگی به محور «عدالت خواهی» در حال نضج بود، با مجاهدتهای دلیرانه و پایمردی ها، ایثارها و از جان گذشتگی های راستین سلحشوران مشروطه خواه به حرکتی فراگیر و جنبشی مردمی تبدیل شد که در عصیان و طوفان برخاسته از آن، سرانجام غول استبداد و

خودکامگی، علیرغم اکراه و عدم تمایل خود به زانو درآمد. این حرکت گسترده که به زودی به نهضت مشروطیت تبدیل شد، در برخی از نقاط کشور چون آذربایجان (و بخصوص تبریز)، گیلان (و بخصوص رشت و لاهیجان)، بختیاری و... چنان توفنده، متلاطم و ساختارشکن شد که توانست در فتح الفتوح خود (فتح تهران)، بقای رژیم قاجار را به طور جدی مورد تهدید قرار دهد.

از زمان شکل گیری این جنبش و پس از آن، کتابها و مقالات مختلف و متعددی پیرامون علل و انگیزه های پیدایش این نهضت، دستاوردهای گران سنگ و پربهای آن، شخصیت ها و قهرمانان واقعی آن، کانون های مختلف اما اصلی و اساسی و تعیین کننده آن، تحولات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ناشی از آن و... توفیق نشر یافت که هر کدام بسته به نزدیکی و دوری مؤلف این با زمان صدر مشروطیت و میزان درگیری او در عملیات از منظر و زاویه های این مقاله را مورد توجه قرار می داد.

نکته اساسی که به مدد هوشیاری فرهیختگان و پژوهشگران مورد توجه جدی قرار داشت، تفاوت های سرزمینی و اقلیمی جوامع و مناطق مختلف در علل و انگیزه های شکوفایی نهضت در محدوده های منطقه ای بود و این را به وضوح در کتابها، مقالات و سایر نوشته های این عرصه و پیامدهای پیرامونی آن می توان دریافت؛ از جمله در «گیلان در جنبش مشروطیت» / تألیف ابراهیم فخرائی؛ «مشروطه خواهی در ولایات» / مجموعه مقالات مندرج در کتاب مشروطه خواهی ایرانیان / به کوشش دکتر تکمیل همایون؛ «تاریخ هجده ساله آذربایجان» / احمد کسروی؛ «نهضت مشروطیت ایران و نقش آزادی خواهان جهان» / تألیف دکتر جاوید و...

پر واضح است که تعدد و تنوع کتب و مقالات منتشره پیرامون این واقعه اثربخش و تأثیر گذار بر ابعاد مختلف جامعه، که بحق نقطه عطفی است در تاریخ پرفراز و نشیب این سرزمین کهن، به دلایل بسیار، هرگز ما و نسل های آینده را از پژوهش و تحقیق در ابعاد و زوایای مبهم و غبار آلود این حرکت عدالت جویانه، بی نیاز نکرده و نخواهد کرد و این موضوع را پیام بهارستان نیز به دفعات و به بهانه درج مقاله یا نوشتاری در این باب یادآوری نموده است.

در آستانه یکصدمین سال رویداد تاریخ ساز نهضت مشروطیت هستیم، در سال های اخیر تلاش هایی بسیار جدی از سوی گروهی از دلسوزان فرهیخته به ثمر نشست و با موافقت دولت قرار است آیین بزرگداشت و ویژهای برای این امر برگزار گردد و نیز قرار است در همین راستا به تدوین و ترجمه کتابها و مقالات و... پژوهش های جدیدی پرداخته شود تا بی توجهی ها و کاستی های گذشته جبران گردد. ما نیز خود را موظف و متعهد می دانیم که با بهره گیری از منابع موجود در مرکز اسناد کتابخانه مجلس یا کمک علاقمندان، نویسندگان و پژوهشگران حداقل در حد توان خود به تنظیم و تدوین ویژه نامه ای در این خصوص مبادرت ورزیم. ان شاء...

مقاله ای که در صفحه بعد می آید، در ادامه مطالبی است که به این انگیزه در شماره های پیشین پیام بهارستان درج گردیده است و طبعاً گذرگاه هم چنان مفتوح و ما نیز پذیرای دریافت نقطه نظرات ارزشمند همکاران محترم و علاقمندان پژوهشگر.

مشروطیت عدالت برابری مشارکت

زمینه‌های انقلاب مشروطه

منوچهر نظری*

نیمه دوم قرن سیزدهم ه. ق و بخصوص در ربع اول قرن چهاردهم ه. ق گردید علاوه بر تأثیرات روابط اقتصادی، سیاسی و فکری بین ایران و مغرب زمین، عوامل دیگری نیز در کار بوده است.^۱ که از جمله عبارتند از:

۱- نارضایتی مردم از ظلم و فساد حکومت

اولین و مهمترین انگیزه مردم در قیام مشروطه، نارضایتی از ظلم و فساد موجود در رژیم قاجار بود ضمن آن که در طول تاریخ از زمان حمله مغول به ایران و مصائب و آلام آن تا ظهور قاجار، استبداد به عنوان یک هیولا و دیو زشت سیرت در ذهن تاریخی مردم نقش بسته بود. قیام مشروطه پس از صدها سال حکومت استبدادی و در نفرت از ظلم و استبداد موجود شکل گرفت و هدف آن تغییر ساختار سیاسی جامعه و از بین رفتن آلام و دردهای چند صد ساله مردم بود.

از لحاظ اقتصادی در دوران مشروطه، اروپا عصر نظام فئودالی را پشت سر گذاشته و وارد دوره صنعتی شده بود؛ اما در کشور ما هنوز با حاکمیت نظام کهنه فئودالی و فساد نظام اقتصادی حاکم مواجه بودیم. در این نظام فاسد، بیشترین بهره اقتصادی تنها متعلق به رجال درباری و قشر محدودی از جامعه بود. در چنین شرایطی اندیشه‌های اصلاح‌گرا و نو برای پایان دادن به وضعیت نابسامان موجود ظهور یافت. اندیشه‌هایی که خود، زمینه فکری انقلاب مشروطه را مهیا ساخت.^۲

۲- جنبش تنباکو: نارضایتی فزاینده عمومی

هندوستان (در اواخر قرن دوازدهم ق) و تمایل دولت فرانسه به استیلا یافتن بر هند و به دست آوردن منابع حاصلخیز آن کشور و مخالفت انگلستان با فرانسه برای حفظ مستعمرات خود در آسیا، کشور ایران را معبر بین‌المللی و صحنه کشمکش‌های سیاسی دولت‌های استعماری گردانید و زمینه دخالت مستقیم آنها را در امور سیاسی و اقتصادی کشور ما آماده ساخت.

نتیجه چنین ارتباط بویژه شکست‌هایی که به دولت ایران در جنگ‌های با روسیه تزاری و پس از آن با انگلستان (در سالهای ۱۸۵۶ - ۱۸۵۷ میلادی) وارد آمد، مقدمات نخستین مرحله بیداری ملت ایران و توجه مردم این سرزمین را به لزوم کسب دانشها و صنایع جدید از اروپا فراهم کرد. نخستین حرکت نوسازی را افرادی چون عباس میرزا و میرزا محمد تقی خان فراهانی مشهور به امیر کبیر آغاز کردند.

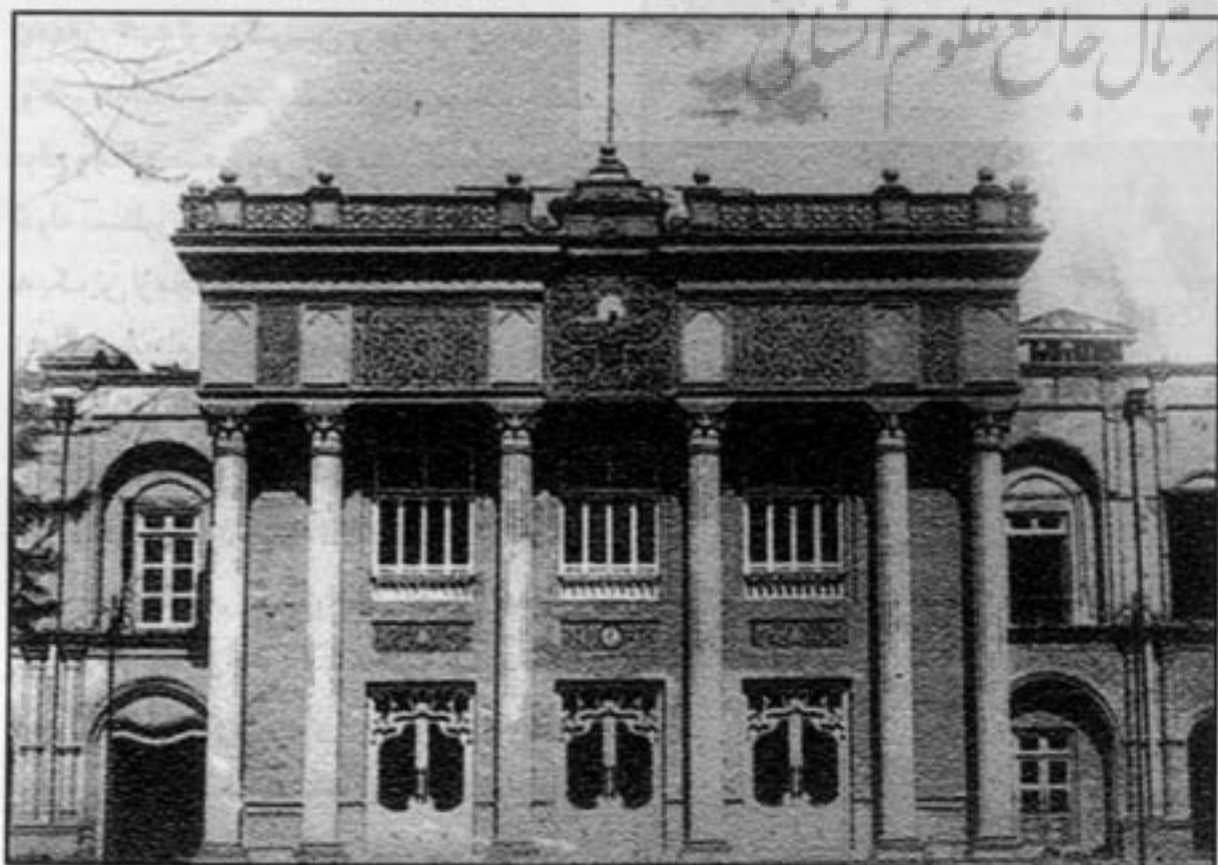
همزمان و همراه با گسترش نفوذ سیاسی و اقتصادی غرب در ایران، به اجبار خصوصیت‌های فکری و اجتماعی غرب نیز کمابیش به این کشور راه یافت و منشأ تغییرات و تحولات عمیق در

وقوع انقلاب کبیر فرانسه در آخر قرن هجدهم میلادی (آغاز قرن سیزدهم ه. ق) و اشاعه نهضت فکری از آن کشور به دیگر کشورهای اروپایی از اوایل قرن نوزدهم میلادی، موجبات برقراری حکومت‌های دمکراسی و ملی را در آن ممالک فراهم ساخت. بدنبال آن اصول حکومت ملی و تساوی حقوق سیاسی و اقتصادی همراه با تمدن و ترقیات مادی، بتدریج و اندک اندک از مغرب زمین به خاور دور (ژاپن) و کشورهای شرقی از جمله، عثمانی و مصر و ایران نفوذ و اشاعه یافت.

نهضت فکری ایرانیان و بدنبال آن پیدایش انقلاب مشروطیت در ایران، نتیجه برقراری ارتباط اقتصادی و فکری و سیاسی بین ایران و دول اروپایی بود. گرچه ایران از آغاز تاریخ، همواره با مغرب زمین مربوط بوده ولی ارتباط وسیع این کشور با ممالک خارجی در واقع از اوایل قرن یازدهم ه. ق و در دوران پادشاهان صفوی به بعد اهمیت خاصی پیدا کرده و بخصوص از زمان فرمانروایی قاجاریان و به طور اخص در دوران سلطنت ناصرالدین شاه حاصل گشت.^۱

پیشرفت تمدن و صنعت جدید و توسعه سرمایه‌داری در کشورهای اروپایی و به دنبال آن، رقابت بر سر به دست آوردن بازارهای جهان، موضوع استعمار دول توسعه نیافته را مطرح کرد و کشور ایران در آغاز قرن سیزدهم ه. ق (قرن نوزدهم میلادی) بعلت موقعیت خاص جغرافیایی بطور مستقیم تحت تأثیر این سیاست جهانی قرار گرفت، و چنین سیاستی برای کشور ما به تجاوز دولت روسیه تزاری به نواحی شمالی ایران و شکست‌های متوالی سپاهیان ایران از آن دولت و استیلا روس‌ها در ایالات نزدیک بحر خزر و قفقاز و تنظیم عهدنامه‌های حقارت بار گلستان و ترکمانچای منجر گردید.

از سوی دیگر استیلا امپراتوری انگلستان بر

در بحران تنباکو در سالهای ۱۲۷۰ و ۱۲۷۱ به سبب آنکه ناصرالدین شاه امتیاز دیگری - این بار به یک انگلیسی به نام سرگرد تالبوت - واگذار کرد، پدید آمد. با ورود مأموران شرکت تالبوت به شیراز، منطقه اصلی کشت توتون تعطیل شد. بواسطه شبکه جدید تلگراف، تعطیلی بازار شیراز بسرعت تبدیل به اعتصاب عمومی بازارهای عمده بخصوص تهران، اصفهان، تبریز، مشهد، قزوین، یزد و کرمانشاه شد. اعتصاب عمومی به حمایت فتوای مذهبی تحریم تنباکو فراتر رفت و بصورت تحریم تنباکو از سوی مصرف کنندگان در سراسر کشور درآمد.

تحریم مصرف کنندگان، مورد پشتیبانی روسیه، مجتهدان کربلا، سید جمال الدین اسدآبادی در استانبول، ملکم خان در لندن، تظاهر کنندگان تهدیدگر در خیابان های تهران و حتی افراد حرمخانه شاهی قرار گرفت که ناصرالدین شاه را مجبور به لغو امتیاز کردند.

پس از موافقت ملت در واقعه رژی، قدرت روحانیون در امور سیاسی و اجتماعی افزون شد. ظلم و اجحافی که از طرف حکام ولایات نسبت به عموم و بخصوص اهانتی که از طرف آنها در بعضی از نقاط ایران نسبت به طبقه علماء و طلاب صورت می گرفت از جمله عواملی بودند که موجبات مخالفت این طبقه و نفوذ آنها را در امور جاری تشدید کرد پیوستن دو تن از مجتهدان بنام تهران آقایان سید محمد طباطبایی و سید عبدالله بهبهانی که از بزرگترین و مؤثرترین مقامات روحانی در انقلاب مشروطیت بودند، بمنظور حفظ موقع و منافع صنفی پس از توهینی که به امر عین الدوله بمنظور خائف ساختن طبقه روحانی نسبت به یک تن از مجتهدان بنام کرمان و چند تن دیگر از علماء انجام گرفت، موجبات تقویت و وحدت بیش از پیش این طبقه را فراهم کرد.

موافقت و همراهی آیتاله میرزا حسن شیرازی، مقیم سامره در مورد مسئله تحریم تنباکو با آیتاله میرزا حسن آشتیانی و تلگرافاتی که وی بمنظور پشتیبانی از علمای ایران به ناصرالدین شاه مخابره کرد و بدنبال آن فتاوی علمای نجف و تلگراف های آنها مبنی بر تأیید خواسته های علمای ایران، در تأسیس مجلس شورای ملی و حکومت مشروطه

و تقویت مشروطه طلبان تأثیر مهمی داشت.^۲
۳- تأثیر روشنفکران: به شهادت تاریخ، رهبری انقلاب مشروطه را، اقلیت روشنفکر که سالها شیفته تمدن غرب و از تربیت یافتگان معارف و مکاتب آزادیخواهی مغرب زمین بودند به همراهی و کمک دو طبقه موثر اجتماع یعنی روحانیان و بازرگانان بعهده گرفت و با مساعی و از خود گذشتگی طبقات متوسط و توده مردمی عامی که به درستی مفهوم و معنی حکومت مشروطه را درک نمی کردند ولی از اوضاع آشفته زمان و مظالم طبقه حاکمه بجان آمده بودند نهضت مشروطیت برقرار شد.

در تاریخ تحول حکومت و رژیم جدید ایران به حق باید گفت فشاندن بذر آزادیخواهی و هوشیاری ملی و تهیه زمینه مساعد انقلاب در عصری که

استبداد به حد شدت خود بود و هرگونه فعالیت بمنظور رشد فکری و آگاهی توده مردم در خفا و نهان صورت می گرفت، خاص گروه روشنفکران بوده است. از بررسی وقایع اجتماعی ایران از سال ۱۲۶۵ ه. ق به بعد که نشان دهنده بیداری ایرانیان و شروع به اخذ تمدن و علوم جدید است، معلوم می شود که مسبب پیدایش آن رجال و روشنفکران بوداند، روشنفکرانی که پارهای از آنها با تصدی مقامات مهم صدارت و وزارت و نمایندگی های سیاسی در زمان کوتاه زمامداری خود برغم محدودیت وسایل و کارشکنی دولت های خارجی که برای هر نقشه اصلاحی در ایران به مخالفت برمی خاستند، توفیق حاصل کردند.

خدمات میرزا تقی خان امیرکبیر و میرزا حسینخان سپهسالار و همچنین میرزا علیخان

امین‌الدوله و دیگر وزیران آزادیخواه در زمان تصدی مقامات دولتی و صدارت عظمی، در زمینه اصلاحات فرهنگی همچنین اصلاحات اداری و ترویج صنایع جدید، بیداری و آزادیخواهی را در بین طبقات مختلف مردم و حتی دربار فراهم کرد.

۴- تحولات اروپا و نهادینه شدن پارلمانتاریسم در اروپا: مردم ایران از طریق مطبوعات و رفت و آمدهای انجام شده، با تحولات ساختاری در اروپا و گسترش جریان روشنگری در این کشورها آشنا شدند. در اروپا مفهوم تجدید و تفکیک قوا و پارلمانتاریسم، نهادینه شده و استبداد به عنوان منشأ تمام عقب ماندگیها معرفی گشته بود. گسترش این فرهنگ در اروپا به طور مؤثر بر افکار عمومی جامعه ایران تأثیر گذار بود.

۵- روزنامه و نشریات: انتشار دهها روزنامه فارسی در داخل و خارج کشور همچون اختر چاپ استانبول، قانون چاپ لندن و... ریشههای فساد حکومت را برای افکار عمومی جامعه تشریح می نمودند. که این امر در تنویر افکار عمومی نقش مهمی داشت.

۶- حوادث ناشی از انقلاب روسیه: انقلاب

اکتبر و شکست روسیه از ژاپن در سال ۱۹۰۵ که منجر به تضعیف حکومت تزاری گردید، به طور مستقیم در ایران، بخصوص در آذربایجان، در زمینه نشر افکار آزادیخواهی مؤثر بود. دولت تزاری همواره خاک ایران را مورد تجاوز قرار داده بود و مردم ایران در جریان انقلاب ۱۹۰۵ دیدند که چگونه این حکومت استعماری، استبدادی فرو پاشید.

آثار و پیامدهای انقلاب مشروطه^۲

۱- با صدور فرمان مشروطه، برای اولین بار مفهوم پارلمان تحقق یافت و در جریان مبارزات مشروطهخواهی تثبیت شد. نهادینه شدن پارلمان، مهمترین دستاوردی بود که حتی با شکست انقلاب مشروطه نیز از بین نرفت.

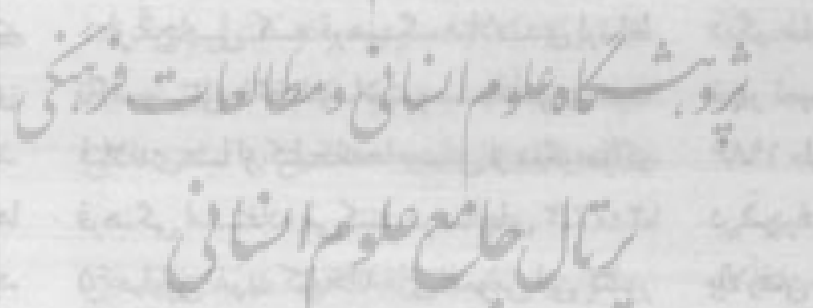
۲- نهضت مشروطه برای اولین بار، سبب طرح و تثبیت حقوق قطعی مردم در مقابل حکام، از طریق تصویب قانون اساسی و متمم آن گردید. فرهنگ تبعیت محض و بدون چون و چرا از سلطان به عنوان یک اصل سیاسی مسلم جای خود را به فرهنگ مشارکت مردم و حقوق مردم در مقابل حاکمان داد (تکوین مردم سالاری در

کشور). فرهنگی که در قاموس سیاسی ایران زمین بی سابقه بود و زمینه رشد و تحول سیاسی را در آینده فراهم نمود.

۳- انقلاب مشروطه فرهنگ مبارزه سلحشورانه و آگاهانه مردم با استبداد را احیا کرد. قبل از انقلاب مشروطه نیز جنبش های محدودی مانند جنبش تنباکو علیه استبداد به پا خاسته بود ولی انقلاب مشروطه گسترده ترین و مردمی ترین حرکت در نوع خود علیه حکومت ظلم و جور بود. این انقلاب خصایص آزادی و استبداد ستیزی مردم ایران را مجدداً شعله ور ساخت.

۴- با پیروزی انقلاب مشروطه برای اولین بار مفهومی بالاتر از اراده شاه و درباریان در جامعه به رسمیت شناخته شد و آن مفهوم قانون بود. برای اولین بار در کشور قدرت، تابع قانون شد و حقوق تکالیف اصحاب قدرت احصاء و محدود گردید.

۵- پیروزی انقلاب مشروطه، هر چند برای مدت کم و محدود، تجربه ای مفید برای ملت ایران در جهت استقرار حکومت مردم سالاری برای اداره امور کشور بود. این امر سبب افزایش آگاهی های سیاسی و اعتماد به نفس مردم در مبارزات قانون گرایانه خود شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مركز جامع علوم انسانی

× نویسنده مقاله فوق در رساله پایان نامه کارشناسی ارشد خود در رشته تاریخ تحت عنوان «نمایندگان حوزه انتخابیه بابل از استقرار مشروطیت تا استقلال جمهوری اسلامی ایران» به بررسی نقش و تأثیر نمایندگان حوزه های جغرافیایی مختلف - بابل - در روند تصمیم گیری ها و تصمیم سازی پارلمان پرداخته است که می تواند مبنایی مناسب برای پژوهش های وسیع تری در این بعد از ابعاد متنوع و پیچیده سهم مشارکت طبقات مختلف و جوامع منطقه ای در این رویداد تاریخ ساز کشور باشد. **دفتر مجله.**

۱. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگذاری، زهرا شجعی، تهران مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۴، ص ۱.

۲. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگذاری، زهرا شجعی، تهران مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۴، ص ۲.

۳. روزنامه اطلاعات، نوزده مرداد ۱۳۸۲، ص ۶.

۴. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگذاری، زهرا شجعی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۴، صص ۱۱۰-۱۱۱.

۵. مأخذ پیشین، ص ۹۹-۱۰۱.

۶. روزنامه اطلاعات، نوزده مرداد ۱۳۸۲، ص ۶.

۷. روزنامه اطلاعات، نوزده مرداد ۱۳۸۲، ص